

УДК 504.3+911.2

Крисаченко В. С.

Доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

Дякова О. В.

Науковий співробітник відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

РОЗВИТОК СВИТОГЛЯДНО-НАТУРАЛІСТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ В ХІХ СТ. ТА ЇЇ ПРОЕКЦІЯ У ХХ СТ.

У статті автори звертають увагу на описи природи України, які залишали як вітчизняні автори, так і іноземні у різні історичні періоди. Особливу увагу приділено ХІХ ст., оскільки саме у цей час українські філософи-натуралісти зробили вагомий внесок у розвиток національної та світової культури, сприяючи тим самим формуванню новітньої парадигми людського буття.

Ключові слова: *природа, нація, національна ідея, світогляд, довкілля, екологія, натурфілософія, біосфера, ноосфера.*

Питання про майбутнє людства хвилює всіх без винятку мешканців нашої планети. Дедалі частіше людство замислюється над тим, як жити в гармонії з природою, користуючись її благами так, щоб це не зашкодило жодній з сторін. На жаль, історія знає чимало прикладів, коли через нарощування потужностей, людство втрачало контроль над своїми винаходами завдаючи неабияких збитків природі та спустошуючи її ресурси. Остання ж натомість через забруднення атмосфери, ґрунтів, водойм тощо, негативно впливала на здоров'я самих людей. Проте, існують і набагато страшніші загрози. Цілком імовірною є навіть ситуація, за якої уможливиться вселенська катастрофа. В одному випадку це може статися, коли мілітарні сили розпочнуть світову термоядерну війну, в іншому — якщо тенденція руйнування біосфери, що спостерігається нині, зберігатиметься і посилюватиметься. В обох випадках вчені прогнозують глобальну екологічну кризу, котра може перерости у катастрофу, а отже — покласти край існуванню людства.

Коли у 1863 р. німецький натураліст *Ернст Геккель* запропонував називати терміном «екологія» науку про взаємини живих організмів з навколишньому природному середовищі, це було не початком даної науки, а закономірним наслідком розвитку цілого напряму людського пізнання, яке набуло свого термінологічного оформлення. До тих пір було зроблено чимало узагальнень, що увійшли до золотого набутку екології. Ще більше екологічних знань було здобуто в межах традиційних наук — геології, географії, агрономії, медицини. З розвитком же власне екології таке знання було об'єднане в межах єдиної науки, яка нині впевнено займає провідне становище у світі. Причина цього — як важливість досліджуваного об'єкта в теоретичному плані, так і виняткова вартість екологічних узагальнень та знань для нормального життя, врешті — проблема виживання всіх разом і кожного зокрема.

Сучасна екологія — складна диференційована система знань. Крім свого класичного об'єкта «організм — середовище», вона нині вивчає природні угруповання, до складу яких входить жива речовина будь-якого рівня складності та рівня організованості — від кімнатного вазона та планетної біосфери. Вивчає вона також взаємини з довкіллям не лише окремих організмів, а й спільнот — популяцій, видів, родів, цілих царств (рослин, тварин та ін.). Останнім часом впевнено утверджується як об'єкт екологічного пізнання і людина: і в своїй безпосередній даності як частина біосфери, і як чинник, що впливає на весь інший органічний світ. Таким чином виникли і розвиваються такі напрями гуманітарної екології, як соціальна екологія, екологія людини, урбоекологія, медична екологія, інженерна екологія, екологічна географія, космічна екологія і багато інших наук. Причому, їхня кількість і компетенція невпинно зростають.

Нині екологічний смисл має практично будь-яка діяльність людини, починаючи від облаштування домашнього житла і закінчуючи вибудуванням світового устрою, від праці скромного хлібороба до покорителів космічних просторів, від заглиблення у таємниці матерії фізиками до пошуку засобів врятування від недуг медиками. І це зрозуміло, оскільки будь-яка людина народжується, живе і діє, зрештою упокоюється у певному довкіллі, котре або ж робить можливим її буття, або перешкоджає цьому. Тому до слів та висновків екологів нині прислухаються (чи мали б це робити) політики і економісти, психологи і демографи, вихователі та митці...

Українська екологічна думка має давні традиції. Виростаючи з традицій академічної науки XVIII ст., ґрунтуючись на українській духовності

з її цілісним сакралізованим сприйняттям світу, вона вже в XIX ст. явила світу свої перші узагальнення, які стали помітними кроками у екологічному поступі взагалі. І хай не лякає, що тоді вони робилися географами, медиками, істориками, економістами — важливо, який екологічний зміст мали ці відкриття, який обшир розуміння взаємин живого з довкіллям вони розкривали.

У XIX ст. подальшого розвитку набуває *натурфілософія*, соціальна філософія, філософія людини, тобто ті напрями, які часто позначають як романтизм та академізм. Фундаментальні здобутки пов'язані з іменами таких мислителів, як Д. Велланський, М. Максимович, М. Гоголь, П. Юркевич, І. Франко, С. Подолинський, В. Вернадський та ін.

Узагальнення подібного масштабу завжди закорінені у глибинні архетипи мислення загалом, а також в особливості ментальності та традицій осягнення довкілля того чи іншого етносу. У I пол. XIX ст. у тодішній столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі жило й працювало троє великих українців — Михайло Максимович (1804–1873 рр.), Данило Велланський (1774–1847 рр.) і Микола Гоголь (1809–1852 рр.). Кожен з них цілком достеменно може вважатися як попередником вчення про біосферу, так і предтечею сучасного мислення.

Данило Велланський і Михайло Максимович, майже одночасно розмірковують над системністю та розвитком живої природи. Якщо додати, що тоді ж, великий Гоголь, якого досі ніхто не називав екологом, пише ґрунтовну працю «Думки про географію», де передхоплює чимало пізніших антропогеографічних ідей, то чи слід дивуватися потягові українства до осягнення єдності людини і природи. Тому детальніше розглянемо життєвий та творчий шлях видатних вчених-українців, доля яких занесла в далекий Петербург.

М. Максимович, народився 15 вересня 1804 р. на хуторі Тимківщина на Черкащині, помер 22 листопада 1873 р. на хуторі Михайлова Гора, неподалік Золотоноші. Натураліст, етнограф, філософ, історик України, письменник, педагог, фольклорист, громадський діяч. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію (1819 р.) та Московський університет (1823 р.). Після нетривалої, але надзвичайно плідної наукової роботи в Росії, де надрукував низку узагальнюючих натуралістичних праць, у 1834 р. повертається в Україну і стає першим ректором Київського університету св. Володимира. У 1845 р. звільняється з посади і займається творчою працею на своєму хуторі під Каневом.

Максимович — близький друг і однодумець Тараса Шевченка. Він зібрав і опублікував декілька збірників українських дум і пісень, зокрема

«Малоросійські пісні» (1827 р.), «Українські народні пісні» (1834 р.) та ін. У природознавстві розвивав ідеї систематики та загальної біології, склав оригінальні системи класифікації та устрою рослинного і тваринного царств. Відштовхуючись від Шеллінга та Окена, Максимович виразно схилився до розгляду живої природи в її цілісності розвитку, зокрема у своїй магістерській дисертації, захищеній у 1827 р., «Про системи рослинного царства». Там він зазначає: «Отже, не з ланцюгом чи драбиною уподібнюється царство рослин; але скоріше його можна уподібнити мережі, у якій, так би мовити, усталено життя рослини і реалізовано її устремління...природна система є головною та останньою метою пошуків розуму» [1].

Таким чином, Максимович, на відміну від панівного на той час таксономічного та есенціалістського підходів, пропонує розглядати спільноту живого на планеті як певну мережу, тканину біоти. Ця ідея була блискуче розвинена В. Вернадським як вчення про «плівку життя» або біосферу у вузькому розумінні цього слова, тобто сукупність власне живих організмів в актуальному відрізку часу.

Філософія Максимовича — це кордоцентризм: «Основне загальне почуття, — пише він, — є любов. Воно є вище почуття нашої душі, головне почуття природи, врешті почуття божественне...» [1]. Предметом філософії виступає пізнання всього суцього. Таким чином, філософія постає як універсальна наука. Відомо, однак, що незабаром Максимович всією душею та розумом віддався національному відродженню, освіті та письменству і свої біосферні пошуки залишив відкритими для наступників.

Натомість *Д. Велланський* повністю присвятив себе медико-біологічним пошукам. Він народився 11 грудня 1774 р. у Борзнах на Чернігівщині, помер 15 березня 1847 р. у Петербурзі. Справжнє прізвище — Кавунник. Філософ та медик. Навчався в Києво-Могилянській академії, згодом продовжив своє навчання в Петербурзькій медико-хірургічній академії. Пізніше перебував у відрядженні в місті Вюрбург (Німеччина), де познайомився з Л. Океном — відомим німецьким натурфілософом. Професор, працював у медико-хірургічній академії в С.-Петербурзі. У 1819 р. обраний академіком Імператорської АН.

Д. Велланський відомий, насамперед, своїми медичними та натурфілософськими трактатами: «Пролюзія до медицини як фундаментальної науки» (1805 р.), «Біологічне дослідження природи як твірного і твореного» (1812 р.), «Засадничий обрис загальної та прикладної фізіології, або фізики органічного світу» (1836 р.) та ін. Грунтуючись на засадах європейської натурфілософії, насамперед на працях з філософії природи

Шеллінга, Велланський намагався синтезувати класичну українську натурфілософію зі здобутками новітнього природознавства.

«Пролозія» базовим філософським предметом визначає співвідношення форми й сутності. Все суще, за Велланським — прояв абсолюту, тому істинне пізнання постає у трьох формулах: пізнання сутності, пізнання форми і пізнання співвідношення форми і сутності між собою. Найдосконалішим зразком єдності творця з твореним є організм, а людина — найдосконаліший рефлекс абсолютного універсуму.

У праці «Біологічне дослідження» зроблена спроба дати картину природи, спираючись на здобутки фізики, хімії, геології, астрономії та біології. Велланський шукає механізм з'єднання всіх об'єктів сущого і знаходить його у магнетизмі, своєрідній життєвій силі класичного природознавства, а також електризмі й хімізмі. Таким чином відбулося поєднання теології еманції з реальними природними процесами й закономірностями.

Особливо прикметна своїми новітніми тенденціями його узагальнююча праця «Зasadничий нарис загальної та прикладної фізіології, або фізики органічного світу» (1836 р.). Тут динаміка живої і неживої природи виступає основою для класифікації всієї системи наук. Учений наголошував, що в доквіллі головне — суть зв'язку, функції та змін, що виразно вказує на засадничі принципи еволюційного та екологічного мислення. Д. Велланський вживає термін «органічна сфера», що, по суті, тотожне поняттю «жива речовина» Вернадського: «Єдина сутність життя є внутрішній центр, а нескінченна множина її форм утворює зовнішню периферію органічної сфери, яка в загальному витворі і в конкретних видах постає цілістю, влаштованою з центру і периферії. Кожен тваринний організм містить у собі весь світ...» [2].

У концепції Велланського людина — також суть, невід'ємна частина цього «органічного світу», і, на його думку, в «Історії Земної Планети походження людини складає перемогу життя...». Ось — виразно антроповіталістична точка зору.

Микола Васильович Гоголь (Яновський) народився 20 березня (1 квітня) 1809 р. у с. Великі Сорочинці на Полтавщині, помер 21 лютого (3 березня) 1852 р. у м. Москві. І по батьківській, і по материнській лінії походив зі старовинних старшинсько-шляхетських родів.

М. Гоголь, великий український письменник і реформатор російської літератури; писав російською мовою. Знаний, насамперед, тим, що на весь світ возвеличив український дух та героїзм народу («Миргород», «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Тарас Бульба») і, водночас, про-

анатомував ірраціоналізм та нехлюйство імперського російського життя («Мертві душі», «Ревізор», «Шинель» тощо). Весь життєвий шлях Гоголя пронизаний внутрішньою боротьбою двох начал — генетичного українського, з одного боку, і державно-офіційного петербурзького — з іншого. Ця дилема так і не була розв'язана, що, безумовно, прискорило смерть мислителя.

Гоголь — не тільки митець, але й науковець, історик та педагог. Певний час (з 1834 р.) він обіймав посаду ад'юнкт-професора кафедри загальної історії Петербурзького університету; палко мріяв про професуру в Україні — у Київському університеті. Та не судилося.

Як історик Гоголь осмислює всесвітньо-історичний процес і водночас аналізує спадщину німецького філософа-історіософа І. Гердера, обґрунтовує свою концепцію викладання всесвітньої історії, інтенсивно працює над фундаментальною історією України. Вже у 1834 р. в № 24 «Северной пчелы» з'являється його повідомлення про готовність перших томів цієї праці. Надрукований у тому ж році «Погляд на укладання Малоросії» має прикметну пагінацію: «Том I. Книга I. Глава I». На жаль, ця праця Гоголя не оприлюднена досі [3; 4].

Водночас Гоголь постає і як натураліст, причому нового типу світогляду. Ще чекають глибокого аналізу його природничі, зокрема, географічні погляди. Цей бік його творчості взагалі малознаний і докладно не проаналізований. А це напрочуд важливо, бо за рядками його антрополого-географічних творів постає намір обґрунтувати як системне, так і історичне бачення Землі, враховуючи при цьому і вплив обставин навколишнього природного середовища на минуле, характер та долі народів. До речі, одним із перших саме Гоголь висунув тезу про те, що якраз незахищеність природних кордонів України є однією з головних причин втрати нею власної політичної незалежності.

У праці «Думки про географію» Гоголь викладає власну концепцію цієї науки та методу її досягнення прагнучими: викладання географії у школі слід зосередити на створенні цілісного образу планети, її основних прикмет, а огляд поверхні слід простежувати до черговості стадій антропогенезу: від Азії до Африки, потім — до Європи і, насамкінець, до Америки та островів Океанії. Нагадаємо, що в цей же час подібні предтечні біосферні погляди розвивали у Петербурзі інші великі українці — М. Максимович і Д. Велланський. Ця схема, до речі, практично відповідає сьгоднішній теорії черговості залюднення в антропогенезі різних континентів та розселення людини по планеті.

Гоголь пише про «фізичну географію», однак, по суті справи, йдеться про загальне землезнавство, яке включає як об'єкти дослідження ландшафти, географічні утвори, царства рослин і тварин, людський рід. У такому контексті «фізична географія» Гоголя концептуально передує біосферології Вернадського. Крім того, можна згадати надруковану сторіччям пізніше книгу «Землезнавство» акад. Павла Тутківського, який незбагненим чином значною мірою реалізовує саме план огляду реалій поверхні планети, запропонований Гоголем. Можливо, що тут не лише зовнішній збіг. У будь-якому разі, Гоголь ще далеко не вичерпав своїх таємниць.

Прикметно, що Гоголь закликає вивчати не лише сучасний нам стан поверхні планети, але фактично й ті стани її, які нині іменуються «колишніми біосферами». Вчений наголошує: «Не завадило б трохи підземної географії. Мені здається, немає предмета більш поетичного, як вона, хоча достеменно зрозуміти її може тільки вік вищий. Тут всі явища і факти дихають велетенською колосальністю. Тут зустрічаються цілі товщі. Тут на всьому відбиток величних потрясінь землі; душа сильніше відчуває великі справи Творця. Тут лежать похованими цілі гряди підземних лісів. Тут лежить у глибокій самотності мушля і вже перетворюється у мармур. Тут дихають вічні вогні, і від спалаху їхнього змінюється поверхня землі...» [5, с. 105–113].

Ця традиція була згодом блискуче продовжена, насамперед у працях Сергія Подолинського і Володимира Вернадського. Перший створив теорію еколого-економічного розвитку людства, другий—вчення про біосферу та ноосферу. Обидва до того ж були активними працівниками на теренах українського відродження.

Українські вчені XIX ст. зробили вагомий внесок у розвиток світової теоретичної думки, чимало сприяючи тим самим формуванню новітньої парадигми людського буття. Різних за фахом та інтересами їх об'єднує високий гуманізм у опрацюванні проблем взаємин людини із власним довкіллям (природним чи соціальним), закоріненість у смислотворчій цінності та ідеали. Водночас вони, зокрема Памфіло Юркевич, осмислюють засади людського співжиття і вбачають вихід в утвердженні як норми такої поведінки, як «мир з ближнім». Але це не абстрактне смирення чи всепрощення, а взаємопошук кращого в людині і взаємодосконалення.

Памфіло Юркевич народився 16 лютого 1826 р. на Полтавщині в родині священика, помер 8 жовтня 1874 р. у Москві. Освіту здобув у Полтавській семінарії та Київській духовній академії, яку закін-

чив у 1851 р. і в якій продовжував наукову та викладацьку діяльність. З 1861 р. очолює кафедру філософії, а з 1869 р. — деканат історико-філологічного факультету Московського університету. Поява Юркевича у Москві — потреба імперського центру в професійних філософах, по суті, втрачених в часи вилучення філософії з університетських програм Росії. Викладання філософії було поновлено, і Юркевичу судилося засіяти цю ниву поза Україною. Він відроджує класичне любомудріє, знайомить студентство і громадськість з новітніми течіями, викладає власну філософську доктрину. Це викликало шалений опір та обструкцію, влаштовану місцевими публіцистами на зразок М. Чернишевського. Московська еліта знову не могла вибачити, що їх навчає філософії київський мислитель.

Концептуальні засади філософського бачення світу Юркевич виклав уже в своїх трьох працях, надрукованих у першому томі «Трудов Киевской духовной академии» у 1861 р., а саме: «З приводу статей богословського змісту, вміщених у філософському лексиконі (критико-філософські уривки)», «Мир з ближніми, як умова християнського співжиття», «Докази буття Бога (критико-філософські уривки)». А потім були праці «Ідея», «Із науки про людський дух», «Матеріали і завдання філософії», «Мова фізіологів і психологів», «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта», «Курс загальної педагогіки» та ін. Все це зробило Юркевича, за словами Роланда Піча, сучасного німецького історика української філософії, публікатора низки рукописів мислителя, «найвидатнішим українським мислителем XIX ст».

Смислом філософствування Юркевич вважав заглиблення в питання про засади та цілі світу, про ставлення світу та людини до Бога, любов людини одна до одної і можливість здобуття щастя в реальному житті. Він вважав ключовими проблемами людського буття намагання миру, щирості, любові, сердечності, дотримання природного морального закону про що свідчить його праця «Мир з ближніми як умова християнського співжиття» [6, с. 94–97]. Вона була вперше надрукована в 1861 р. в «Трудах Киевской духовной академии» і вже містить виклад основних засад філософії Юркевича — філософської антропології, ставлення людини до Бога, універсуму та живого доквілля. Загалом, творчість Юркевича — вершина в розвитку філософії кордоцентризму.

Іван Верхратський народився 26 квітня 1846 р. у с. Більче на Тернопільщині, помер 29 листопада 1919 р. у Львові. Натураліст, педагог, філолог і письменник, почесний і дійсний член Наукового

Товариства ім. Шевченка, перший і багаторічний голова його математично-природничо-медичної секції.

І. Верхратський — тонкий знавець природи Галичини, особливо її тваринного світу, автор багатотомного словника природничо-наукової термінології, який ґрунтувався на українській лексиці. Ця титанічна праця справила великий вплив на унормування наукової мови в країні, вироблення української наукової лексики.

Перу Верхратського належить також декілька підручників для шкіл, виданих українською мовою, зокрема з ботаніки, зоології, мінералогії та ін. У його праці «Соматологія», тобто науки про «сому» (тіло) простежується бачення людини як цілісного утвору, поєднання духовних і тілесних частин організму. Особливо наголошується на значенні високої моральності в удосконаленні людини [7].

Дедалі частіше погляд українських мислителів звертається не лише до мовно-чуттєвого явлення української душі — пісень, казок, загадок, обрядів тощо, але й до їхньої глибинної природи, тобто своєрідних архетипів діяльності, мислення, поведінки. Чи не найпоказовішою у цьому плані була праця «Світогляд українського народу» Івана Левицького, видрукувана у Львові 1876 р. [8].

Іван Левицький, нині більш знаний як письменник Нечуй-Левицький, народився 25 листопада 1838 р. у с. Стеблів на Черкащині, помер 15 квітня 1918 р. у м. Києві. Класик української літератури, історик, культуролог, один з авторів першого повного перекладу Біблії на сучасну українську мову. Закінчив у 1865 р. Київську духовну академію зі званням магістра богослів'я. Іван Левицький обирає шлях вчителя, письменника, громадського діяча, вченого. Широко знані в народі його романи та повісті («Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки», «Хмари» та ін.), історичні твори («Унія і Петро Могила», «Руїна на Україні», «Татари і Литва на Україні» та ін.). Він був глибоким знавцем українського фольклору та міфології і одним з перших, зробив спробу реконструкції її цілісності. У полі зору Левицького — природні корені духовного, дуалізм християнства та поганства, ментальність народу і образ навколишнього світу, неповторність українського світу, безмежність його творчого начала.

А чи можна вести мову про український народ як про певну форму, соматичну окремішність? Достеменно, що так, але це стало доказовим лише після праць антрополога Федора Вовка та його учнів. З тих пір анахронізмом виглядає спроба будь-кого заперечити антропологічну

своєрідність українців і їхню автентичність тому природному довкіллю, у якому вони започаткувались і утвердились.

Федір Вовк (Волков) народився 5 березня 1847 р. у с. Крячківка біля Пирятина, помер 30 червня 1918 р. у Жлобині на Гомельщині. Найвизначніший український антрополог, а також етнограф, археолог, громадський діяч. Навчався в Новоросійському та Київському університетах, студіював науки в різних центрах Європи. Професор Київського і Петербурзького університетів.

Вовк заклав основи наукового антропологічного вивчення українського народу, дав докладний опис його типу загалом і територіальних варіацій зокрема, визначив основні напрями розвитку цієї течії в Україні, поруйнованої, на жаль, у 1930-х роках. Вовк довів, що українці є компактною і антропологічно своєрідною спільнотою, яка більше наближається до балто-альпійських, ніж кавказьких та фінно-угорських народів. Він також заклав основи реформування вивчення антропології загалом, про що свідчить його праця «Антропологія та її університетське викладання» [9]. На відміну від усталеного в тодішній Росії, а згодом — і в СРСР тлумачення антропології як науки суто біологічної, про просторово-часові варіації морфологічного її вигляду, Вовк відстоює її розуміння як синтетичної науки про людину у її всебічності та унікальності.

Українські вчені починають звертатися до вивчення універсальних зв'язків між людиною, природою і суспільством, взаємозалежностей між продукуванням матеріальних благ, з одного боку, та ресурсами (речовинними та енергетичними) навколишнього світу — з другого. До представників цього напрямку належить вчений з світовим ім'ям Сергій Анатолійович Подолинський.

Сергій Подолинський народився 19 листопада 1850 р. у маєтку Ярославці на Черкащині, у заможній дворянській родині, помер 12 липня 1891 р. Українознавець, натураліст, соціолог, економіст, публіцист. Дитячі роки майбутнього вченого пройшли у маєтку батьків, де він здобув початкову освіту. У 1867–1871 рр. навчається на фізико-математичному факультеті Київського університету св. Володимира, який закінчує зі ступенем кандидата природничих наук. У цей час він зближується з М. Зібером, В. Антоновичем, С. Румовим, вивчаючи як українську культуру, так і марксистську політичну економію.

Далі, з кінця 1871 р., — виїзд за межі Російської імперії; у Львові, Відні, Парижі він продовжує вивчати медицину, соціологію, співпрацює в Цюріху з російським соціалістом-теоретиком П. Лавровим у його журналі «Вперед». Серед студентської молоді активно пропагує україн-

ську літературу, зокрема твори Т. Г. Шевченка. В університетах Цюріха, Парижа, Бреслау (Вроцлава), Києва поглиблює свої знання в медицині, захищає (1876 р.) дисертацію на тему «Розщеплення білків ферментами підшлункової залози». Завершенням цього періоду наукової діяльності став його виступ на Конгресі лікарів (1879 р.) та його монографія «Життя та здоров'я людей на Україні». 1877 р. С. Подолинський із сім'єю живе біля Монпельє. Саме тут він з головою поринає в осягнення глибинних закономірностей взаємин людини з природою.

Під своїм іменем, С. Подолинський послідовно видає праці: «Про багатство та бідність», «Ремесла і фабрики на Україні», «Людська праця і єдність сили», «Парова машина», «Громадівство та теорія Дарвіна», «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському соціалісту», «Про те, як наша земля стала не нашою» та інші. Зокрема, праця «Ремесла та фабрики на Україні» була написана на початку 1880 р. і являла собою фактично перший український підручник з політекономії. Наскрізна тема книги — користування людською працею від первісного суспільства до тогочасного капіталізму; особлива увага була приділена економічній історії України. За С. Подолинським, в Україні капіталізм проходить через «ремесло, мануфактуру та великий фабричний здобуток», що визначає як позитивні його риси, так і негативні. До останніх належить привласнення власного продукту неоплаченої вартості робітників — додаткової вартості, що може бути подоланим лише знищенням такого устрою і встановленням «громадського впорядкування праці».

Робота «Людська праця і єдність сили» була видана на початку 1880-х рр. російською, німецькою, французькою, італійською та українською мовами. Тут він обґрунтовує ідею про людську працю як головний чинник перерозподілу енергії на планеті. Світ для вченого — єдність, у якій людина може нагромаджувати сонячну енергію, завдяки праці збільшуючи енергетичний бюджет на поверхні Землі. Таким чином, С. Подолинський фактично є попередником Вернадського у його вченнях про біосферу та ноосферу, хоча його оригінальна концепція належним чином не оцінена і до цих пір.

С. Подолинський брав активну участь в роботі унікального видання кінця XIX ст., а саме науково-громадського вісника «ГРОМАДА. Українська часопись». Зокрема, він був одним з авторів програми основних напрямів його діяльності. Складена разом з М. Драгомановим і М. Павликом, вона фактично окреслювала бачення України як геополітичного феномена та її прийдешнього. Вільну Україну вони бачили демократичною державою, яка мала б гарантувати своїм громадя-

нам людські права і спрямовувала всі багатства природи і суспільства на благо людини [10, с. 146–151, 188–189].

Мислитель, зокрема, наголошував: «Ніде і ніколи докорінні зміни громадського життя не робилися тільки мирним поступом. На Україні ще менше ніж інде можна сподіватись, щоб начальства і панства поволі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без дружнього бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських громад і товариств сили природи й інструменти, потрібні для здобутку» [11, с. 3]. Ідеї С. Подолінського справили значний вплив не лише на українську, але й загальноєвропейську соціально-політичну думку.

Тим часом, активно досліджуються питання генези і місця людини на планеті (в біосфері). Ґрунтовно працює над цією темою Іван Франко, проводячи соціобіологічні паралелі між організацією тваринних та людських спільнот і водночас вказуючи на їхню відмінність. Академіки Павло Тутківський і Степан Рудницький, кожен зі свого бачення, вибудовують цілісну картину устрою земного життя та його поширення на поверхні планети. Однак ще чекають докладного дослідження і оцінки концепція акад. Рудницького про природність геополітичного статусу України і вчення про біосферу (незалежне від ідей акад. Вернадського) акад. Тутківського.

Вже майже наші сучасники, академіки Олександр Богомолець та Микола Холодний, засвідчили потужність традицій українського довкіллязнавства. Перший всебічно опрацював проблему, які умови довкілля потрібні, щоб життя людини було тривалим й здоровим. Другий, вже перед реаліями атомної доби, закликає до нового антропологізму, засади якого — знов-таки в єдності людини з природою. Та звернемося до праць їхніх попередників.

Степан Львович Рудницький — видатний український мислитель, філософ, політолог, географ, вчений зі світовим ім'ям. Народився 3 грудня 1877 р. у Перемишлі в родині вчителя географії й історії та дочки священика. Багатодітна родина Рудницьких залишила помітний слід в українській культурі: крім Степана, добре знаним є його брат Юрій — письменник Юліан Опільський, а також сестра Софія — талановита піаністка. Освіту С. Рудницький здобував в університетах Львова, Відня та Берліна. Після закінчення навчання працював у Львівському університеті, Українському вільному університеті (Прага), Карловому та Німецькому університетах Праги. У 1926 р. на запрошення офіційної влади переїздить до Харкова, де організовує Український

науково-дослідний інститут географії і картографії, а в 1929 р. його обирають дійсним членом Всеукраїнської академії наук. За безпідставним звинуваченням (хоча «підстави» були—виняткове обдарування та український дух) його у 1933 р. кидають до в'язниці, а згодом етапують на Соловки—у концтабір СЛОН. 3 листопада 1937 р. академіка Рудницького розстріляли. Його могила невідома, а отже, прах вченого—недоглянутий і зневажений донині.

Рудницький фактично започаткував українську наукову географію, причому робив це не на засадах провінційності, а на здобутках світової науки. Неоцінений його внесок у геоморфологію та картографію України, антропогеографію, політичну та демографічну географію, створення української наукової географічної термінології. Під його керівництвом створено перші докладні карти України, він є автором низки підручників для шкіл та вузів, багатьох науково-популярних та публіцистичних творів.

Академік С. Рудницький вважав чи не найголовнішим здобутком, причому не лише своїм, а й всієї української географії, обґрунтування окремішності України як певної геополітичної реальності з чіткими природними етнічними, культурними та економічними кордонами. Ці висновки вчений активно обстоював і пропагував, друкуючи праці українською та іноземними мовами (наприклад, лише у Берліні на початку 1920-х рр. він видрукував такі книги, як «Огляд національної території України», «Українська справа зі становища політичної географії», «Україна і великі держави» та ін.). Не викликає сумніву висновок, що праці Рудницького істотно визначали політичні рішення щодо України при підведенні підсумків першої світової війни (окреслення етнічних обширів українців, «лінія Керзона» тощо), що, в свою чергу, істотно знадобилося і при набутті Україною нинішніх державних кордонів, і при політичному перекроюванні Європи початку 1990-х рр.

С. Рудницький мав своє бачення феномена географії та її завдань. При цьому слід зазначити, що в ті часи до кола компетенції географії нерідко відносили і проблематику, котра нині охоплюється іншими науками, зокрема екологією [12].

Оглядаючи становлення України, її зносини з сусідами, Рудницький постійно звертається до історичного матеріалу. Власне кажучи, саме в цьому—стрижень його концепції в історіософії: буття України—це рівноважна складова внутрішнього ества народу і питомих його географічних умов мешкання. Український народ є тим, чим він є, завдяки своїм рисам характеру, вдачі, поведінки, фізіогноміки, а всі вони разом

могли витворитися лише на тій землі, котру займає цей народ. І жодні утиски ззовні чи впливи сусідніх етносів та держав (насамперед, імперій) не змогли докорінно змінити ці його якості.

Водночас академік Рудницький аж ніяк не приписує географії всю вагу своєрідності українства та його будучності. Він рішуче відкидає твердження тих недругів та й багатьох українців, котрі постулюють: «Українці як народ не мають ніякої здібності до політично-державного життя». Вчений переконливо доводить протилежне, а хід історії блискуче підтвердив його правоту. У праці «Галичина та Соборна Україна», С. Рудницький розглядає фундаментальну проблему геополітичного статусу України [13, с. 350–362]. Тут Рудницький постає як історіософ та соціальний філософ, для якого минувшина є мірилом сучасного стану нації, а її здобутки — підґрунтям для цивілізаційного поступу.

Павло Тутківський народився 1 березня 1858 р. у містечку Липівці на Київщині, помер 3 червня 1930 р., похований на Лук'янівському кладовищі в Києві. Закінчив Житомирську гімназію і Київський університет (1877–1882 рр.) по природничому відділу. Працював консерватором університету (1884–1885 рр.), учителем у школах Києва (до 1904 р.). У 1904–1913 рр. працює на Волині у сфері народної освіти, але невтомно продовжує наукові пошуки, формулює зокрема теорію еолового походження лісу. В 1911 р. захистив дисертацію, одразу докторську, з 1913 р. — приват-доцент, а з 1914 р. — професор географії Київського університету. З 1917 р. лекції читає українською мовою. Тутківський заснував і очолив Український науково-дослідний геологічний інститут, був директором Національного геологічного музею та головою фізико-математичного відділу ВУАН, головою природничого відділу Інституту української наукової мови, великим популяризатором науки.

П. Тутківський відомий як першорядний геолог та географ, землезнавець у широкому розумінні цього слова. Ряд праць він присвятив палеоантропології, культурології, мовознавству, гідрогеології. Він є автором оригінального вчення про біосферу, на жаль, практично не поміченого ні фахівцями-геологами, ні істориками науки. Про це переконливо свідчать його праці «Задачі та кордони географії» [14] і «Загальне землезнавство» [15], повертаючи українській науці на ниві біосферології ще один пріоритет.

Отже, вчення про біосферу створив не лише В. І. Вернадський, як записано у всіх підручниках та енциклопедіях. Паралельно і незалежно від нього свою власну концепцію про біосферу створив геолог П. Тутковський, що, крім історико-наукового значення та теоретичного

розвитку науки, знову-таки підтверджує архетипову тяглість мислителів саме нашої землі до теренів подібного синтетичного думання та виснування.

У 1913 р. П. Тутковський повертається з Волині до Київського університету, з цієї нагоди він, традиційно для викладачів, виступає в університеті із вступною лекцією. Саме в ній вчений вперше цілісно викладає своє власне вчення про біосферу. Як ми пам'ятаємо з історії науки, у цей час В. Вернадський ще не робив публічного оголошення своєї власної концепції про біосферу. Отже, є всі підстави вести мову про незалежність обох узагальнень. Втім, це переконливо простежується з аналізу змісту обох вчень про біосферу—кожна з них оригінальна і самодостатня.

П. Тутковський стверджує: «Як і в давні часи, завданням географії залишається пізнання землі у її цілості, вивчення вигляду землі у його сучасному стані, у всіх його областях (вивчення літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери), з погляду розподілу сучасних фактів і явищ у просторі та їх генези». І далі «...географія дає, у співпраці з іншими дисциплінами природознавства, точне, повне і всеохопне зображення сучасного стану лица землі». Отже, термін «біосфера» введений до предметного поля географії, поряд з іншими земними сферами—літосферою, гідросферою та атмосферою. Також чітко визначено часову визначеність цього об'єкта—це сучасний стан поверхні планети, хоча питаннями генези його географія також займається. Отже, можна виснувати, що для Тутковського біосфера—це сукупність живих організмів; інакше кажучи, біосфера Тутковського знаходиться у річищі вчення про біосферу Ж. Б. Ламарка.

До проблеми біосфери П. Тутковський повертається досить докладно і спеціально у своїй узагальнюючій праці «Загальне землезнавство». У цій фундаментальній праці, котра не втратила своєї новаторської та синтетичної цінності і до наших днів, окремі частини викладають вчення про біосферу, причому доведеного до рівня функціонування та місця у ній самої людини. Це, зокрема, наступні частини: «239. Біосфера Землі та її межі», «240. Густина та маса біосфери», «272 Вплив організмів на перетворення обличчя Землі (геологічна діяльність організмів)» і «284. Завдання та межі антропогеографії» та «285. Завдання та межі антропогеографії (закінчення)». Торкається проблеми біосфери акад. П. А. Тутковський і в інших, необхідних задля конкретної мети, місцях книги.

Так само, як і в попередній роботі, вчений біосферою землі називає усю сукупність організмів на Землі, за аналогією з «трьома неорганічними оболонками нашої планети» — літосферою, гідросферою та атмосферою. Але далі міститься суттєве уточнення: «Біосфера проймає собою всі ці три оболонки поблизу фізичної поверхні землі — повітря і воду до значних височин та глибин і твердий ґрунт в його горішніх верствах. До біосфери належать усі рослини, животини й людина; відділ науки, що вивчає біосферу з географічного погляду, названо біогеографією» [15]. До біогеографії тісно прилучена й антропогеографія як наука про людину та її діяльність; залишати її в структурі біогеографії не можна, оскільки, вважає акад. Тутковський, «закони загальної біології недостатні для людини, вона бореться з природою й часто перемагає її».

У цій праці вчений виразно вводить у структурну компоненту вчення про біосферу й еволюційний вимір: «Біосфера за часи геологічної історії землі змінювалася щодо багатства форм та числа особнів та щодо висоти їхньої організації» [15, с. 239]. Відповідно до цього у різні геологічні часи межі біосфери були змінними. Тому, на думку вченого, тепер ще рано робити остаточний висновок щодо розповсюдження на Землі органічного життя «до кінця» [15, с. 240]. Інакше кажучи, біосфера еволюціонує і в наші дні.

Попри те, що біосфера приймається закоріненою в інші земні оболонки, сумніви щодо її інтерпретації як сукупності живих істот практично знімаються при обговоренні питання «густоти та маси біосфери»: «Густість біосфери», за Тутковським, це кількість живої органічної субстанції на одиницю поверхні землі; або ж якої б товщини була б така субстанція на поверхні планети, якби вона була на ній розподілена рівномірно.

Висновок наступний: «Отже можна остаточно прийняти, що біосфера на Землі утворює верству органічної субстанції з пересічною грубиною 5 міліметрів. Це й буде пересічна міра густоти сучасної біосфери на Землі. Загальна вага біосфери 2550 більйонів кілограмів приблизно в 2000 разів менша, ніж загальна вага атмосфери...» [15, с. 240].

Таким чином, дійсно біосфера по Тутковському — це сукупність живих організмів, котрі не можуть існувати поза іншими сферами, але виокремленні з них; у цьому контексті простежується генетична спадкоємність поглядів Тутковського і Ламарка. Якщо ж вишукувати аналогами між вченнями про біосферу Вернадського і Тутковського, то біосфері останнього відповідає (звісно, з належними корективами), «плівка життя» Вернадського. Нагадаємо, що за Вернадським, «плівка

життя» — це біосфера у вузькому розумінні цього слова, «жива речовина» (сума живих організмів), котра у кожен конкретний еволюційний час усталена на Землі. Однак, «плівка життя» Вернадського поза біосферою у широкому, тобто автентичному розумінні слова, геть позбавлена онтологічного (субстанційного) статусу, тобто неможлива.

По іншому Тутковський і Вернадський тлумачать місце людини у біосфері. Для Вернадського людина — головна (найпотужніша) геологічна сила; перевлаштування біосфери на засадах розуму та управління взагалі трансформує її у новий якісний стан — ноосферу. Тутковський також визнав значний вплив людини на підсоння, але зауважує: «Людина не може змінити, наприклад, підсоння та межі розповсюдження корисних рослин» [15, с. 285]. Але однаково ж, мислитель характеризує вплив людини на обличчя Землі як «могутній». Очевидно, подібна характеристика антропогенного чинника прямо пов'язана із сутністю біосферної концепції Тутковського: якщо біосфера — лише живі істоти (неорганічні ж сфери — вилучені), то і вплив на них людини важко порівняти із класичними еволюційними рушіями: добром, боротьбою за існування, спадковістю, мінливістю тощо.

Таким чином, П. Тутковський є автором оригінального вчення про біосферу, створеного незалежно від В. Вернадського. Його сутність більше детермінована класичною традицією, котра тягнеться ще від Бюффона та Ламарка, далі — через праці А. фон Гумбольдта, і котра під біосферою розуміє сукупність живих організмів на Землі. Тут не час і не місце оцінювати переваги кожної з концепцій біосфери — історія сама визначає пріоритети та міру важливості кожної. Але важливо інше: у річищі біосферного мислення існував не один а, принаймні, два теоретичні потоки, і кожен з них (у особі Вернадського і в особі Тутковського) органічно вивершився оригінальними концепціями біосфери. Це змушує сприймати постання таких узагальнень як явища ще закономірні та нагальніші у розвої науки про Землю. І особливо цінно, що обидва узагальнення ґрунтувалися на здобутках не лише світової, але й української науки та культури.

Розуміння біосфери, подібне до сформульованого П. Тутковським, не було єдиним. У підручнику відомого українського зоолога *І. Пузанова*, який довго жив і працював в Одесі, а саме — «Зоогеографії», наголошено: до чотирьох неорганічних оболонок (стратосфери, тропосфери, гідросфери і літосфери) «приєднується п'ята, біосфера, утворена сукупністю організмів, тобто тварин і рослин, які населяють земну кулю. Ця оболонка розвинена, головним чином, на поверхні літосфери і про-

низує собою всю гідросферу; однак вона проникла також у нижні шари атмосфери й у верхні шари літосфери» [16, с. 7]. Наука, яка вивчає місцеві особливості біосфери в різних точках земної кулі — біогеографія.

Таким чином, концепція біосфери П. Тутковського індукувала евристичні зміни не лише у загальному землезнавстві, але у низці біологічних наук, а також у всій світоглядній парадигмі ХХ ст.

Володимир Вернадський, великий натураліст і філософ ХХ ст. Народився 12 березня 1863 р. у Петербурзі, помер 6 січня 1945 р. у Москві. Корені роду Вернадського як по батькові, так і по матері були досить міцними і здоровими. По батьковій лінії рід Вернадських простежується аж до часів Богдана Хмельницького, коли «шляхтич Верна» боровся на боці повсталого українського народу за національне визволення. Прадід Володимира — Іван Никифорович — вчився в Переяславському колегіумі за часів Григорія Сковороди і в Києво-Могилянській академії. Дід — Василь Іванович — закінчив медичний факультет Московського університету, служив штаб-лікарем у російській армії часів війни Росії з Францією 1812 р., вражав навіть супротивників своїм гуманним ставленням до хворих, незалежно від їхнього громадянства. Батько — Іван Васильович — знаний економіст, автор численних праць та видавець — був знайомий з багатьма діячами культури України та Росії, певний час очолював кафедру політичної економії Київського університету св. Володимира.

По лінії матері — Ганни Петрівни — Вернадський також належав до старовинного козацько-старшинського роду Константиновичів. Прадід — Христофор Опанасович — був сотником Переяславської сотні, дід — Петро Христофорович — вислужився аж до артилерійського генерала. Мати Володимира Вернадського мала неабиякі музичні здібності, блискуче знала український народний та літературний мелос, співала в хорі Балакірева в Петербурзі, була майстерною рукодільницею, любила вишивати рушники і сорочки.

Близькими родичами Вернадських-Константиновичів були Короленки й Гулаки. Вони мали дружні стосунки з Гулаками-Артемовськими, Максимовичами, Алчевськими та іншими світочами української науки і культури. В сім'ї панували рівність, антикріпосницькі настрої, потреба бути корисним суспільству. Прикметно, що і сам В. Вернадський свій подружній шлях пов'язав зі скромною, доброю та освіченою панною Наталкою з Полтави, уродженою славної української родини Старицьких.

Дістаючи по крихтах українські книги, часописи (наприклад «Основу»), Володимир удосконалював свою рідну українську мову, формував власне бачення минулого України. І за походженням, і за національною самосвідомістю Вернадський був українцем, багато зробив для відродження України, її культури і науки. Зокрема, він був організатором і першим президентом Всеукраїнської Академії Наук, Національної книгозбірні України, Комісії по вивченню продуктивних сил України тощо. Всесвітню славу вченому принесли створені ним вчення про біосферу та ноосферу. Варто акцентувати увагу на двох працях В. Вернадського. Перша — «Українське питання і російська громадськість» [17] була написана влітку 1915 р., у розпал шовіністичного шалу, в садибі вченого Шишаки поблизу Полтави. Вперше стаття була надрукована лише в 1988 р. Друга робота, яка стала класичною і увійшла в золотий фонд світової науки, — «Декілька слів про ноосферу» [18, с. 67–76] з'явилася у 1944 р., незадовго до смерті Вернадського. Тут у концентрованому вигляді викладено його бачення еволюційно-історичного процесу, перспектив майбуття людства як космічного феномена. Головна ідея: під впливом розвитку науки і пізнання біосфера має стати ноосферою, тобто цариною розуму, де панують закони мудрості та гармонії. Як бачимо, обидві статті доповнюють одна одну, особливо в тій мірі, наскільки буття певного етносу (зокрема, українського) є основою для буття людства як виду, «природного тіла», і наскільки розвиток людства складається з еволюційних траєкторій різних культур та цивілізацій.

Стратегія стійкого розвитку на межі другого і третього тисячоліть кардинальним чином визначається теоретичними засадами вчення про біосферу (і ноосферу — як її вищий стан) великого українського мислителя В. Вернадського. І дійсно, узагальнення вченого на ниві осмислення закономірностей розвитку людини у природі постали концептуальною основою стратегічної організації та орієнтації спеціалізованої структури ЮНЕСКО — програми «Людина і біосфера» (скорочено — МАВ). Зрештою, подібні узагальнення істотно спричинили обриси сучасного стилю мислення та парадигм пізнання і діяльності.

Подібний етапний для людства крок вельми важливий. Тим поважнішим і важливішим для української культури є питання про те, чому саме людина, породжена і вихована її цінностями вихохла подібний витвір. Можливо, — це якесь прозріння чи інтуїція, котра цілковито могла б бути зроблена і представниками якоїсь іншої культур! Але, цілком можливе і альтернативне судження: відкриття Вернадського є якраз питомим узагальненням та реалізацією саме українського духу.

Для цього необхідно довести не самотність, а самі закономірності стилю саме подібного, системно-синтетичного та глобального мислення, простежити типологічно споріднені напрямки теоретичного синтезу.

XIX століття дало людству цілу низку відкриттів, що розкривали глибинну сутність світу: закони збереження матерії та енергії, теорію еволюції живого, клітинну теорію живого, закони успадкування, закони термодинаміки тощо. Але ще не існувало концепції, яка б узагальнила і поєднала висновки багатьох наук і дала б цілісне уявлення про світ живих і неживих тіл і місце в ньому людини. Саме Вернадському судилося створити подібне вчення, яке дістало назву вчення про біосферу або біосферологія.

Ще зовсім юним Вернадський фіксує у щоденнику 18 травня 1884 р., що хоче все і скрізь побачити сам. А через десятиріччя, у листі до дружини пише (28) 16 серпня 1849 р.: «Мені здається, я підмічаю закони. Відчуваю потуги мислі охопити відразу картинно землю як планету. Як це важко. Але мені здається, з кожним разом все зрозумілішою стає картина, і мені інколи блищить перед розумовим поглядом загальна схема хімічного зародження Землі...» [19, с. 44].

Так зароджувалось, по суті справи, найвизначніше відкриття наступного XX століття, а саме: вчення про біосферу. Та поки що вчений лише підступав до цього узагальнення. Проводив експерименти, вивчав дані різних галузей знань, ознайомлювався з відповідними природними явищами. Скажімо, інформація про ймовірну маси хмари африканської сарани у мільярди тонн пробудила у Вернадському думку про потужності біологічного перерозподілу атомів, про живу речовину як геологічну силу планети. Однак, вирішальний прорив до нової теорії стався пізніше, до того ж якраз під час його перебування вдома, на Україні. Ось як про це висновують дослідники біографії Вернадського: «Численні свідчення — документи, спогади, листи, як надруковані, так і виявлені в архівах, дають змогу стверджувати, що основні наукові концепції про біогеохімічні процеси, про космічну і планетарну роль живої речовини були сформульовані вченим у період перебування його на Україні — на Старосільській біологічній станції неподалік від Києва, у с. Шишаки поблизу Полтави, в Києві (Українська академія наук, Київський університет), у Сімферополі (Таврійський університет, де він був деякий час ректором у 1920 р.), у Петрограді (1921–1922 рр.)» [19, с. 14].

Академік Вернадський не дає однозначного визначення біосфери, прагнучи, мабуть, довести до читача, наскільки це складно організована і водночас відкрита зовнішнім впливам система. Можна вважати, що під

цим утворенням Вернадський розумів сферу існування живої речовини, особливу оболонку, яка складається з трьох-чотирьох геосфер: твердої кори вивітрювання, рідкої гідросфери (вода), тропосфери (нижні шари атмосфери) і, ймовірно, стратосфери (верхня товща атмосфери). З урахуванням потужності кожної зі сфер неважко визначити, що товщина біосфери максимально може сягати кількох десятків кілометрів. По суті, це тонка плівка на поверхні планети, — але «плівка» геологічних масштабів — як про це неодноразово заявляв і Вернадський. Та неможливо порівнювати з фізичними розмірами роль цієї «плівки» в історії Землі.

Вернадський вважав, що біосфера геологічно вічна, що існує низка колишніх біосфер; низка товщ земної кори (метаморфічна, гранітна, частково — осадові породи) біогенного походження. Жива речовина при цьому є геологічною силою, котра трансформує низку інших геологічних оболонок планети. На останньому етапі розвитку біосфери головною геологічною силою на планеті вже стає діяльність одного з видів живих істот, а саме — людини розумної.

З врахуванням подальшого розвитку вчення про біосферу, нині феномен цей визначається наступним чином: Біосфера — це глобальна система, що автономно регулюється і програмується, розвиваючись у просторі та часі, це природно-історична система, в якій постійно діють своєрідні ймовірнісні та детерміновані процеси і яка акумулює й трансформує величезні ресурси енергії, речовини та інформації.

Отже, біосфера — це одна із земних геологічних оболонок, де існувало, існує чи може існувати життя. Біосфера — це динамічно організоване ціле, функція якого полягає в поглинанні, асиміляції, перетворенні та перенесенні енергії та речовини. Інакше кажучи, в обширах Універсуму біосфера виконує ентропоруйнуючу, тобто антихаотичну, впорядковуючу суще функцію.

Тому, біосфера як ціле входить у більш широке утворення — своє геокосмічне оточення; як закономірний етап еволюції матерії — вона виконує космічну функцію зниження ентропії (невпорядкованості) та організації матерії; як утвір системний — складається з впорядкованих, функціонально поєднаних потоків речовини та енергії, організованих, у свою чергу, в незліченні системи нижчого порядку. Не випадково Вернадський писав: «По суті, біосфера може розглядатися як частина земної кори, що зайнята трансформаторами, які переводять космічні випромінювання в дійову земну енергію — електричну, хімічну, механічну, теплову і т. д.» [20, с. 35].

Природа України дійсно змінилася, але залишилися ті її визначальні риси, які і становлять еколого-ландшафтну своєрідність країни. Багато традицій природокористування і збереження довкілля втрачено чи забуто, але для того люди й здобувають свободу, щоб не тільки дивитись у майбутнє, а й шанувати минуле, беручи і відроджуючи звідти все краще та важливіше.

Український народ породив у кожен з періодів свого існування низку блискучих філософів-натуралістів, які зробили гідний внесок у розвиток національної й світової культури. Нині починають дедалі виразніше виявлятися контури та обшири нового мислення, нового ставлення як до людини, так і до її довкілля, на засадах якого і можливе розв'язання нагальних проблем природокористування, гармонізація взаємин людини з природою, досягнення стійкого розвитку людства у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Максимович М. О системах растительного царства. Рассуждения для получения степени магистра физико-математических наук / М. Максимович. — М.: Университетская типография, 1827. — 79 с.
2. Велланский Д. Основное начертание общей и частной физиологии, или физики органического мира / Д. Велландский. — СПб., 1836. — 502 с.
3. Сочинения Н. В. Гоголя: Издание 15-е.; Ред. Н. С. Тихомирова. — СПб: Изд-во А. Ф. Маркса, 1900. — Т. IX. — 264 с.
4. Сочинения Н. В. Гоголя: Издание 15-е.; Ред. Н. С. Тихомирова. — СПб: Изд-во А. Ф. Маркса, 1900. — Т. X. — 131 с.
5. Гоголь Н. В. Мысли о географии / Н. В. Гоголь. Полное собрание сочинений. — М.: Правда, 1984. — Т. 7. — С. 105–113.
6. Юркевич П. Д. Мир з ближніми як умова християнського співжиття / П. Д. Юркевич // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 10. — С. 94–97.
7. Верхратський І. Соматологія. Коротко зібрана / І. Верхратський. — Львів: Печатня НТШ під управою К. Беднарського, 1897. — 124 с.
8. Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Левицький. — Львів, 1876. — 80 с.
9. Волков Ф. К. Антропология и ее университетское преподавание / Ф. К. Волков. — СПб, 1901. — 16 с.
10. Злупко С. М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер / С. М. Злупко. — Львів: Каменяр, 1990. — 317 с.

11. Громада. — 1881. — №1. — С. 3.
12. Шаблій О. Академік Степан Рудницький / О. Шаблій. — Львів, Мюнхен: Львів. ун-т, 1993. — 223 с.
13. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Рудницький. — Львів: Світ, 1994. — С. 350–362.
14. Тутковский П. Задачи и пределы географии / П. Тутковский. Вступительная лекция, прочитанная в Университете св. Владимира 13 сентября 1913 года. — Житомир: Житомир. тип. насл. М. Даненмана, 1914. — 23 с.
15. Тутківський П. Загальне землезнавство / П. Тутківський. — К.: Держвидав України, 1927. — 496 с.
16. Пузанов І. І. Зоогеографія / І. І. Пузанов. — Київ; Львів: Радянська школа, 1949. — Вид 2-е.
17. Вернадський В. І. Українське питання і російське громадянство / В. І. Вернадський [Публікація В'ячеслава Брюховецького; переклад з рос. Наталки Білоцерківець // Молода гвардія. — 1988. — №50.
18. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Импакт. — 1989. — №3. — С. 67–76.
19. Мороз С. А. Історія біосфери Землі: У 2 кн. / С. А. Мороз. — Кн. 1: Теоретико-методологічні засади пізнання. — К.: Заповит, 1996. — 440 с.
20. Вернадский В. И. Об организации научной работы / В. И. Вернадский // Природа. — 1975. — №1. — С. 35–42.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2014 р.

Крисаченко В. С., Дякова Е. В. Развитие мировоззренческо-натуралистической мысли в Украине в XIX в. и ее проекция в XX в. В статье авторы обращают внимание на описания природы Украины, которые оставляли как отечественные авторы, так и иностранные в разные исторические периоды. Особое внимание уделено XIX в., поскольку именно в это время украинские философы-натуралисты сделали весомый вклад в развитие национальной и мировой культуры, способствуя тем самым формированию новой парадигмы человеческого бытия.

Ключевые слова: *природа, нация, национальная идея, мировоззрение, окружающая среда, экология, натурфилософия, биосфера, ноосфера.*

Krysachenko V.S, Diakova O.V. The Development of the Ideology and Naturalistic Movement in Ukraine in the 19th Century and its Projection in the 20th Century

In article authors pay attention to descriptions of the nature of Ukraine which were left by both domestic authors, and foreign during the different historical periods. The special attention is paid to the XIX century, because, particular, during this period of time the Ukrainian philosophers-naturalists made a powerful contribution to development of national and world culture, hereby promoting formation of a new paradigm of human life.

Keywords: *nature, nation, national idea, outlook, environment, ecology, physiophilosophy, biosphere, noosphere.*